

Barański, Józef

Rozwój rzemiosła i handlu w Płocku w latach 1815-1864 : blaski i cienie

Rocznik Mazowiecki 17, 141-148

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Józef Barański

Rozwój rzemiosła i handlu w Płońsku w latach 1815–1864 (blaski i cienie)

Płońsk od czasu utworzenia Królestwa Polskiego związany był administracyjnie z województwem płockim (od 1837 r. gubernią), które pod względem terytorialnym odpowiadało w pewnym przybliżeniu Północnemu Mazowszu. Dawnych sześć powiatów tegoż województwa przemianowano na taką samą liczbę obwodów. Płońsk znalazł się w granicach obwodu (od 1842 r. powiatu) płockiego¹. Był jednym z największych miast guberni płockiej pod względem liczby mieszkańców, choć jego rozwój demograficzny miał charakter powolny. Kwestię tę konkretyzuje statystycznie poniższa tabela.

Tabela 1. Liczba mieszkańców Płońska na tle większych miast guberni płockiej

Lp.	Miasto	Rok					
		1810	1827	1856	1859	1861	1863
1.	Płońsk	3307	3979	4172	3992	4318	4261
2.	Ciechanów	1735	2640	3393	3575	3701	3940
3.	Pułtusk	2520	4161	4271	4816	5335	6815
4.	Płock	5421	9212	12403	12912	13596	13895

Źródło: A. Kociszewski, *W granicach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (Płońsk w latach 1793–1864)*, w: *Dzieje miasta Płońska*, red. A. Kociszewskiego, Ciechanów 1983, s. 82.

¹ J. Barański, *Życie społeczno-gospodarcze Płońska w latach 1795–1865*, w: *Płońsk i Ziemia Płońska w XIX i XX wieku na tle dziejów Mazowsza Północnego*, red. nauk. A. Kosewski, J. Szczepański, Płońsk 1998, s. 53.

Z tabeli 1 wynika, iż wśród wymienionych miast najniższe tempo przyrostu mieszkańców miał Płońsk. U schyłku analizowanego okresu pojawił się nieznaczny regres demograficzny.

Płońsk był w regionie północnomazowieckim liczącym się ośrodkiem gospodarczym. Intensywnie rozwijał się w okresie przedpowstaniowym. W 1830 r. odnotowano tu 12 zgromadzeń rzemieślniczych i kupieckich, wśród których 10 reprezentowało rzemiosło i drobny przemysł, a pozostałe – handel. W tymże roku było tu 389 osób zarobkujących uiszczających tak zwaną opłatę kanonową. W grupie tej nie uwzględniono rolników, szynkarzy napojów alkoholowych i szynkarzy soli, gdyż nie ciążyła na nich wymieniona wyżej opłata. Wśród rzemieślników przeważali tu szewcy, krawcy, garbarze, piekarze, garncarze i sukiennicy. Ci ostatni byli pochodzenia niemieckiego².

Niemalą rolę w sferze ekonomicznej miasta odgrywał handel. Zawodowo z handlem w 1830 r. związanych tu było 113 osób (nie licząc około 30 szynkarzy). Na podkreślenie zasługuje 11-osobowa grupa płońszczan handlująca zbożem. Władze wojewódzkie w piśmie z 9 sierpnia 1827 r., skierowanym do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych podkreśliły, że miasto to w tej części Mazowsza stanowi centralny punkt handlu płodami rolnymi.

Transakcje handlowe zawierano na placu targowym, który początkowo usytuowany był na skraju miasta w pobliżu tak zwanego okopu szwedzkiego. Następnie po rozebraniu zrujnowanego kościoła parafialnego były plac kościelny pomiędzy ulicami Nowomiejską (Pułtuską) i Neapolitańską zamieniono na teren targowy, który od 1824 r. stał się własnością kasy miejskiej. Miasto miało dwa targi tygodniowo, większy w poniedziałek, mniejszy w piątek oraz pięć jarmarków rocznie³.

W okresie powstania listopadowego nastąpił w Płońsku regres w dziedzinie rzemiosła, drobnego przemysłu i handlu. Miasto poniosło znaczne straty materialne na skutek przemieszczania się wojsk polskich i rosyjskich. Na jego ekonomice kładł się cieniem długo trwający stan wojenny. Trudną sytuację ekonomiczną miasta pogłębiła powódź wiosną 1831 r. Kilka tygodni później wybuchła tu epidemia cholery trwająca prawie do końca roku⁴.

Ważne znaczenie w życiu gospodarczym miast Północnego Mazowsza okresu międzypowstaniowego odgrywało nadal rzemiosło i handel. Dziedziny te rozwijały się słabiej niż w latach przedpowstaniowych.

W analizowanym okresie stopniowo malała rola cechów w gospodarce kraju. Proces ten rozpoczął się już w latach Królestwa Kongresowego. Postanowienie namiestnika z 1816 r. likwidowało faktycznie cechowy monopol produkcji. Komisje wojewódzkie od 1821 r. zaczęły wydawać zezwolenia (konsensy) na prowadzenie zakładów rzemieślniczych z całkowitym pominięciem przepisów cechowych⁵.

² Ibidem, s. 55.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ J. Łukasiewicz, *W granicach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1806–1914*, w: I. Gieysztorowa, A. Zahorski, J. Łukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Warszawa 1968, s. 238.

W okresie międzypowstaniowym nastąpiły w Płońsku znaczące zmiany w rozwoju rzemiosła, drobnego przemysłu i handlu. Już w pierwszych latach po upadku powstania listopadowego opuścili miasto wszyscy sukiennicy. Zjawisko migracji sukienników do większych ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego – jak również do Rosji – miało zasięg ogólnokrajowy i wiązało się z wprowadzeniem wysokich cel wywozowych na sukno. Migracja sukienników płońskich wraz z rodzinami spowodowała zmniejszenie się społeczności pochodzenia niemieckiego oraz zmianę proporcji w jej strukturze zawodowej. W grupie tej było między innymi kilku piekarzy, stolarzy, właściciel browaru i cieśla mający jednocześnie gospodarstwo rolne⁶.

W strukturze zawodowej płońszczan niemały udział mieli Żydzi, którzy zgodnie z postanowieniem z 1816 r. mogli należeć do cechu, ale pozbawieni byli prawa wyborczego i możliwości pełnienia funkcji starszych zgromadzeń rzemieślniczych. Restrykcje te w praktyce były bardziej dotkliwe, gdyż Żydów niechętnie przyjmowano na członków cechu. Dlatego też w czasach paskiewiczowskich wśród starozakonnych ukształtował się typ drobnego rzemieślnika, który w większości nie posiadał kwalifikacji zawodowych w sensie formalnym, oraz przedsiębiorcy konsensusowego zatrudniającego tak zwanych fuszerów, a więc nie mających formalnych uprawnień fachowych⁷.

W Płońsku w 1850 r. mieszkało 124 profesjonalistów, którzy nie mieli uprawnień majstrów ani konsensusów administracyjnych. W tej grupie zawodowej prawie wszyscy należeli do społeczności mozaistycznej miasta. Było w niej między innymi 50 krawców, kilkunastu handlarzy wiktuałów, czterech producentów świec, dwóch handlarzy skór.

Wśród zakładów płońskich o charakterze usługowym były: ubojnia (szlach-tuz) zwierząt hodowlanych i młyny. O tych ostatnich świadczył istniejący w mieście cech młynarzy. Funkcjonował tu też na niewielką skalę drobnny przemysł, który reprezentowały dwa browary. W latach trzydziestych XIX wieku miała tu miejsce ostra konkurencja między producentami piwa w Płońsku i w pobliskich wsiach. O konkurencji tej dowiadujemy się z pisma Gotfryda Byttnera z końca 1836 r. wystosowanego do Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. W piśmie tym płońscy właściciele browarów G. Byttner i Piotr Witkowski narzekali, że większość konsumowanego w mieście piwa pochodzi z browarów wiejskich, funkcjonujących między innymi w: Dłużniewie, Kołozębiu, Poświętnem, Rzewinie, Smardzewie⁸.

Wymienieni wyżej dwaj właściciele browarów również w następnych latach odwoływali się do władz celem wyeliminowania konkurencji. Jedno z pism skierowali 8 (20) października 1838 r. do komisarza obwodu płońskiego oświadczając, co następuje:

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn.1227, s. 22-34.

⁷ E. Boss, *Sprawa robotnicza w Królestwie Polskim w okresie paskiewiczowskim 1831-1855*, „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1931, t. X, z. 1, s. 130-134.

⁸ J. Barański, op. cit., s. 56-57.

Żydzi płońscy zmusili nas w ten sposób do tego, że nie mając popytu na piwo przez nas wyrabiane zaprzestaliśmy warzenia piwa jak przekonuje świadectwo Urzędu Muncy-palnego miasta Płońska 30 września (12 października) 1838 r. wydane, które dołączamy.

Autorzy pisma stwierdzili dalej, że żydowscy dzierżawcy dochodów konsumpcyjnych w celu powiększenia swych zysków zawarli z właścicielami browarów wiejskich umowy o dostawę piwa, które wprowadzając co tydzień do miasta w zakontraktowanej ilości narzucają je szynkarzom. Według opinii G. Byttnera i P. Witkowskiego, sprowadzanie do miasta piwa z browarów wiejskich trwa od kilkunastu lat⁹.

W Płońsku liczba rzemieślników szczególnie na przestrzeni lat 1844–1861 spadała. Świadczył o tym coraz mniejszy dochód kasy miejskiej z tytułu kanonu od zarobkujących. Dopiero w 1862 r. nastąpił radykalny wzrost liczby mieszkańców reprezentujących różne rodzaje rzemiosł. Podobnie jak w poprzednim okresie nadal funkcjonowały te same zgromadzenia rzemieślnicze. Niektóre z nich miały na swoim koncie pewne fundusze¹⁰.

W miastach północnomazowieckich analizowanego okresu ważne miejsce – obok rzemiosła i drobnego przemysłu – zajmował handel. Podobnie jak w całym Królestwie Polskim, znajdował się głównie w rękach Żydów. Jednym z czynników hamujących jego rozwój był zły stan dróg. Stąd już od 1 stycznia 1821 r. zaczął obowiązywać w kraju szarwark na budowę dróg, ale nie w naturze, lecz w formie pieniężnej¹¹. Na posiedzeniu Rady Stanu 16 listopada tegoż roku zaprowadzono pobór opłaty za korzystanie z traktów głównych, które zostały przebudowane na drogi bite. Opłacie nie podlegały: transporty rządowe, wojskowe, zwierzęta wypędzane na pastwisko, podwozy, transporty gospodarskie, prowadzone w obrębie własnego gruntu¹².

Warto podkreślić, że nawet największe miasto Mazowsza Północnego – Płock – nie mogło stać się w tymże regionie wiodącym ośrodkiem handlowym z uwagi na zły stan dróg. Podjęte w latach 1852–1854 próby uczynienia z tego miasta centrum handlowego w guberni na wełnę zakończyły się niepowodzeniem. Na pierwszy tego rodzaju jarmark 23 czerwca 1852 r. przybyło niewielu kupców. W Płocku dobrze rozwijał się jedynie handel drobny, do czego przyczynił się administracyjny charakter miasta¹³.

W latach czterdziestych XIX wieku w analizowanym regionie przystąpiono do przebudowy kluczowych szlaków drogowych, zaprowadzając stopniowo nawierzchnię bitą w postaci bruków. Zmodernizowane drogi miały przecinać 20 miast guberni. Jedna z nich łączyła Płock z Pułtuskim przez Płońsk i Nasielsk. Decyzję o budowie nawierzchni bitej na tym szlaku podjęła Rada Administracyj-

⁹ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), sygn. 4607, Gotfryd Byttner i Piotr Witkowski obywatele m. Płońska do komisarza obwodu płockiego, 8 (20) październik 1838 r. (brak numeracji stron-b.n.).

¹⁰ AGAD, KRSW, sygn. 4211, s. 444.

¹¹ AGAD, I Rada Stanu Królestwa Polskiego (1811) 1815–1831 (IRSKP), sygn. 267, sekcja IV, s. 112–114.

¹² Ibidem, s. 128–131.

¹³ Z. Walczak, *Przemysł i handel w Płocku w pierwszej połowie XIX wieku*, „Notatki Plockie” 1976, nr 5/88, s. 25–26.

na 5 (17) czerwca 1842 r. Drogi o bitej nawierzchni miały prowadzić między innymi przez następujące miasta: Bielsk, Ciechanów, Czerwińsk, Drobin, Kikół, Lipno, Mławę, Przasnysz, Raciąż, Rypin, Wyszgród¹⁴.

W Płońsku w okresie międzypowstaniowym (przez prawie 20 lat) odbywało się osiem jarmarków rocznie. Z uwagi na znaczne rozbieżności w ilości jarmarków w poszczególnych miastach Królestwa Polskiego Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSW i D) wydała 15 (27) sierpnia 1849 r. polecenie władzom wszystkich guberni w kwestii ograniczenia ich liczby od 1850 r. W poleceniu tym chodziło o to, aby wprowadzić w życie zatwierdzoną 4 (16) maja 1848 r. ustawę o produkcji i sprzedaży wódki.

W artykule 143 tegoż aktu legislacyjnego postanowiono, iż nie może być w żadnym mieście więcej jak sześć jarmarków¹⁵.

Stosując się do powyższego postanowienia burmistrz Płońska, Ignacy Markiewicz, przy współudziale sekretarza, Wojciecha Liwskiego, komendarza miejscowej parafii rzymskokatolickiej – ks. Maksymiliana Wolańskiego oraz kilku przedstawicieli mieszczan ułożył wykaz odbywających się targów i jarmarków. Zaproponowano zniesienie dwóch jarmarków odbywających się dotychczas 25 stycznia i 24 lutego, uzasadniając to następująco: W jarmarkach tych w porównaniu z pozostałymi uczestniczyło niewiele ludzi, gdyż w tych terminach odbywały się również jarmarki w sąsiednim Wyszogrodzie. Inną przyczyną wiązała się z utrudnioną komunikacją na drogach w szczytowym okresie zimy, niesprzyjającymi zazwyczaj warunkami atmosferycznymi oraz krótkim dniem. Odnośnie pozostałych sześciu jarmarków wnioskowano, aby odbywały się nadal we wtorki według dawnych terminów. W analizowanym mieście nie było zwyczaju, aby jarmarki i targi odbywały się w święta lub niedziele. Przedmiotem transakcji zarówno na jarmarkach, jak i targach były: konie, bydło, trzoda chlewna, zboże, artykuły przemysłowe i rzemieślnicze. Do tych ostatnich należały wyroby: szewskie, krawieckie, garncarskie, kowalskie, stolarskie, stelmarskie, bednarskie oraz tak zwane towary łokciowe i płótno. Zasięg terytorialny jarmarków był znacznie większy niż targów, gdyż przybywała ludność wiejska z dalszych okolic oraz z miast sąsiednich, a przede wszystkim z Ciechanowa, Czerwińska, Mławy, Nowego Miasta n/Soną, Raciąża, Sierpca, Sochocina, Wyszogrodu, Zakroczymia¹⁶.

Opierając się na danych źródłowych z 1849 r. (w których odnotowano, że w niewielkim mieście północnomazowieckim, Żurominie, na jarmarkach gromadziło się od 800 do 1500 osób¹⁷) można wnioskować, iż w tak znacznym ośrodku rzemieślniczo-handlowym, jak Płońsk liczba uczestniczących w jarmarkach wahała się od 2000 do 3000 osób. Za tak dużą frekwencją na jarmarkach przemawiają przede wszystkim takie czynniki:

1. Znaczne zaludnienie rolniczych okolic miasta;

¹⁴ AGAD, KRSW, sygn. 17, s. 39, 200-203.

¹⁵ AGAD, KRSW, sygn. 157, s. 143-147.

¹⁶ AGAD, KRSW, sygn. 160, Wykaz odbywających się targów i jarmarków w m. Płońsku, 15 (27) września 1849 r. (b.n.).

¹⁷ Ibidem, s. 141-142.

2. Niemały procent mieszkańców tych terenów to drobna szlachta licznie przyjeżdżająca na jarmarki;

3. Wysoki wskaźnik ludności żydowskiej, mieszkającej w sąsiednich miastach, która była aktywna handlowo;

4. Niezależnie się terminów odbywania jarmarków w Płońsku i okolicznych miastach.

Władze gubernialne przychylnie odniosły się do trafnej propozycji Magistratu płońskiego, dotyczącej pozostawienia sześciu wskazanych jarmarków oraz utrzymania dotychczasowych dwóch targów odbywających się w każdy wtorek i piątek tygodnia¹⁸. W dniu 12 (24) grudnia 1850 r. władze centralne zatwierdziły nową tabelę jarmarków i targów w guberni plockiej. W tabeli tej całkowicie uwzględnione zostały wnioski Magistratu płońskiego i wynika z niej, iż miasta mniejsze, sąsiadujące z Płońskiem miały po jednym targu tygodniowo. Jeśli chodzi o jarmarki, to w niektórych miastach guberni były one dwu- a nawet trzydniowe. Przykładami takich miast były: Ciechanów mający trzy jarmarki trzydniowe, Pułtusk – jeden dwudniowy i Rypin – sześć dwudniowych¹⁹. Znaczną liczbę osób gromadziły jarmarki w Ciechanowie i Pułtusku. Przyjeżdżała tam ludność zwłaszcza żydowska z sąsiednich miast, w tym również z Płńska²⁰.

Kierując się względami natury religijnej, władze Królestwa Polskiego wydały w 1862 r. przepis zakazujący odbywania jarmarków i targów w niedziele oraz dni świąteczne w tych miastach, w których dotychczas istniały. Zostały one przeniesione na dni powszednie²¹.

W wypadkach uzasadnionych KRSWiD na wnioski władz gubernialnych przesuwano termin jarmarków w danym mieście. Sytuacja taka miała miejsce również w Płońsku w 1861 r., kiedy to jarmark przypadł po niedzieli palmowej, w dniu święta żydowskiego. Władze centralne podejmując decyzję przeniesienia jarmarku na środę 29 marca (10 kwietnia) kierowały się dobrem mieszkańców miasta i kasy ekonomicznej. Nieprzesunięcie terminu jarmarku naraziłoby mieszczan na straty, gdyż nie sprzedaliby swoich wyrobów, co z kolei uniemożliwiłoby im kupno niezbędnych artykułów. Ponadto dzierżawcy dochodów kasy miejskiej ponieśli by uszczerbek w poborze opłat²².

Tabela jarmarków i targów z 1850 r. była aktualna do końca okresu międzypowstaniowego. Większość miast guberni plockiej miała po sześć jarmarków rocznie z wyjątkiem Bobrownik, Broka i Nura – po pięć jarmarków, Płocka – dwa i Serocka – cztery²³.

Ludność przybywająca na targi i jarmarki uiszczala opłaty, których wykaz podany był do wiadomości publicznej na tablicach znajdujących się na Rynku. Jeśli targ i jarmark wypadły w tym samym dniu, to pobierane były dwie opłaty²⁴.

¹⁸ Ibidem, Opinia Rządu Gubernialnego Plockiego, 24 listopada (6 grudnia) 1849 r. (b.n.).

¹⁹ AGAD, KRSW, sygn. 161, s. 396-417.

²⁰ Ibidem, s.15-18.

²¹ AGAD, KRSW, sygn. 162, s. 286.

²² AGAD, KRSW, sygn. 163, s. 318-320.

²³ „Kalendarz Popularno-Ziemiański Na Rok Zwyczajny 1856”, Warszawa 1856, s. 10.

²⁴ AGAD, KRSW, sygn. 4217, s. 31-34.

W Płońsku handel koncentrował się w rękach Żydów. Tezę tę potwierdzają dane źródłowe z 1844 r. Kupcami w mieście byli wówczas: Hersz Senior, Józef Frenkel, Mosiek Bornszteyn i Abe Cemach. Pierwszy z nich handlował mięsem kosztownym i trunkami zagranicznymi, pozostali zaś towarami łokciowymi produkcji krajowej. Handlem drobnymi towarami zajmowali się kramarze, których liczba wynosiła 12. Do grupy tej należeli między innymi: Jakub Pinkus, Lewin Kohn, Oyzer Levi²⁵.

Funkcją handlową Płocka oraz pozostałych miast powiatu płockiego ukazuje zamieszczona tabela 2.

Tabela 2. Liczba mieszkańców miast powiatu płockiego, zajmujących się handlem w 1844 r.

Lp.	Miasto	Ogół ludności	Liczba handlujących		
			kupcy	kramarze	razem
1	Bielsk	506	1	1	2
2	Bodzanów	520	–	2	2
3	Czerwińsk	667	–	3	3
4	Drobin	1426	2	8	10
5	Płock	11907	30	27	57
6	Płońsk	3997	4	12	16
7	Sochocin	716	–	2	2
8	Wyszogród	3680	2	24	26
9	Zakroczym	2280	1	26	27
	razem	25699	40	105	145

Źródło: AGAD, KRP i S, sygn. 2395 (jak w przypisie 25).

W świetle tabeli 2 można stwierdzić, iż wówczas w poszczególnych miastach powiatu płockiego było niewiele osób utrzymujących się z handlu. Faktyczna liczba zajmujących się handlem była w Płońsku wyższa od podanej w tabeli. Powyższym wykazem nie objęto szynkarzy. Ponadto większość rzemieślników sama organizowała zakup surowców i zbyt swoich wyrobów. Świadczyć o tym może przykład płońszczanina, Marcina Wiechowicza, zajmującego się garbar-

²⁵ AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu (KRP i S), sygn. 2395, Wykaz szczegółowy miast z oznaczeniem w każdym ogólnej ludności i będących w nich handlujących kupców oraz kramarzy w Wydziale I pod dozorem Dąbkowskiego, rewizora skarbu guberni płockiej Wydziału I pozostających (b.n.).

stwem, który na początku lipca 1831 r. przybył do Wyszogrodu w celu kupna skór²⁶.

Płońscy właściciele sklepów i kramów zaopatrywali się w towary w hurtowniach warszawskich. Podobnie zaopatrywali się handlujący z miast np. Czerwińska i Wyszogrodu²⁷.

Na rozwój rzemiosła, drobnego przemysłu, a szczególnie handlu w Płońsku, a również w całym Królestwie Polskim, ujemny wpływ miał nie tylko zły stan dróg, ale także częste klęski elementarne: pożary, epidemia cholery, wylewy rzek, nieurodzaj. Tak np. w 1826 r. centralną część Płońska strawił wielki pożar, którego skutki przez wiele lat kładły się cieniem na ekonomice miasta²⁸.

Również wydarzenia rewolucyjne lat 1863–1864 i związany z nimi stan wojenny spowodowały pewien regres w dziedzinie rzemiosła i handlu. Świadczyła o tym opinia, jaką wyrazili na sesji 26 października (7 listopada) 1863 r. członkowie Magistratu płońskiego i ławnicy honorowi. Stwierdzili mianowicie, że zmniejszyła się liczba podróźnych przebywających przez miasto. Na targach i jarmarkach – ich zdaniem – gromadzi się znacznie mniej ludności niż przed r. 1863²⁹.

W Płońsku w analizowanych latach pierwsze miejsce zajmowało rzemiosło i drobny przemysł, drugie zaś – handel, trzecie – rolnictwo.

Wymienione dziedziny taką też kolejność utrzymały w tabelach statystycznych, odnoszących się do 1864 r. W mieście wówczas wyłącznie w samym rzemiośle było zatrudnionych 416 osób, w handlu lub rzemiośle – w sumie 321 mieszkańców. Wyłącznie rolnictwem zajmowało się 41 mieszczan, 12 zaś – rolnictwem i przemysłem³⁰.

W świetle niniejszych rozważań można stwierdzić, co następuje: Płońsk w latach 1815–1864 był pod względem rozwoju rzemiosła, drobnego przemysłu i handlu liczącym się ośrodkiem na Mazowszu Północnym. Dziedziny te dobrze rozwijały się w okresie przedlistopadowym. Splot niekorzystnych uwarunkowań w czasach międzypowstaniowych spowodował pewną stagnację, zwłaszcza w sferze handlu. Zjawisko to miało szerszy zasięg i charakter ogólnokrajowy. Wspomniane dane statystyczne z 1864 r. świadczyły o wzroście liczby zatrudnionych w rzemiośle i handlu w porównaniu z latami poprzedzającymi powstanie styczniowe.

²⁶ AGAD, Władze Centralne Powstania Listopadowego, sygn. 549 e, s. 339-340.

²⁷ F. Dorobek, *Stan gospodarczy Płocka w 1859 roku*, „Notatki Płockie” 1958, nr 10, s. 27.

²⁸ J. Lukaszewicz, op. cit., s. 255.

²⁹ AGAD, KRSW, sygn. 4611, s. 173-174.

³⁰ AGAD, KRSW, sygn. 4612, s. 56.